

5 Grisman M.M. *Izbrannye stati. Hudojestvennaia selostnost. Ritm.Stil.Diialogicheskoe myslenie.* - Donesk, 1996. – 11 s.

6 <https://Kazakadebieti.kz/22888/lty-oj-sanany-bejneleudegisuretkerlik-sheshim>

7 *Adebiat teoriasy:Antologia. 4-tom./Juli Rivkin men Maikl rainnyn redaksiasymen.* – Almaty: “UltyK audarma burosy” KogamdyK Kory, 2019. -452 b.

8 Maitanov B.K. *Muhtar Auezov jAne ultyK Adebi urdisterr: zertteuler, eseler.* – Almaty: “Jibek joly” baspa uii, 2009.- 544 b.

МРНТИ 17.07.41

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.41>

Қабылов Ә.¹

¹Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инженеринг университеті,
Ақтау, Қазақстан

ОСПАНХАН ӘУБӘКІРОВ СТИЛІНДЕГІ ИРОНИЯ

Аңдатпа

Қазіргі ғылымда басымдық алып отырған антропоцентризм тенденцияларына байланысты адам психологиясы мен оның эстетикалық және философиялық танымындағы барша күрделі құбылыстарға назар аударуда даралық стиль проблемасының маңызы артып отыр. Суреткердің даралық стилін арнықтайтын маңызды стильтүзуші құрауыштардың бірі ирония болып табылады. Қазақтың көрнекті сықақшысы Оспанхан Әубәкіровтің сатиралық-юморлық әңгімелеріндегі тиімді қолданылатын көркемдік құралдардың бірі – ирония. Ирония – сөйлеудің экспрессивтілігін күшейтетін әрі сыншылдық-бағалаушылық мән үстейтін құрал. Мақалада сатиралық шығармалардың эстетикалық және көркемдік жүйесіндегі маңызды құрал ретінде иронияның жазушы шығармаларындағы қолданысы қарастырылады. Жазушының юморлық әңгімелеріндегі авторлық және персонаждық иронияның түрлері нақты мысалдармен дәлелденеді. Көркем шығармалардағы автор мен кейіпкерлер тарапынан берілетін ирониялық айтылымдардың сипаттары мен ерекшеліктері талданады. Сондай-ақ автордың кейбір әңгімелеріндегі иронияның сюжеттік деңгейдегі көріністері көрсетіледі. Сол арқылы ирониялық мағынаның лингвистикалық және мәтіндік түрлерінің ерекшеліктері пайымдалған.

Түйін сөздер: ирония, сатира, юмор, авторлық ирония, персонаждық ирония, авторлық дүниетаным, иронияның қолданылу жолдары

Kabylov A.¹

¹Caspian University of Technology and Engineering named after Sh.Yessenov,
Aktau, Kazakhstan

IRONY IN THE STYLE OF OSPANHAN AUBAKIROV

Abstract

In connection with the prevailing trends of anthropocentrism in modern science, the importance of the problem of idiostyle increases in focusing on increasingly complex phenomena in human psychology and its aesthetic and philosophical cognition. Irony is one of the most important stylistic components that emphasize the individuality of the artist. One of the most effectively used critical and evaluative artistic means in the satirical and humorous stories of the outstanding Kazakh humorist Ospankhan Aubakirov is irony. The article deals with the implementation of irony in the works of the writer as an important tool in the aesthetic and artistic system of satirical works. Types of author's irony and irony from the character in humorous stories of the writer are proved by concrete examples. The author analyzes the nature and features of ironic statements conveyed by the author and characters in works of art. The author also examines the manifestations of irony at the plot level in some of the author's stories, as well as the peculiarities of linguistic and textual types of ironic meaning.

Keywords: irony, satire, humor, author's irony, irony from the character, author's worldview, ways of using irony

Кабылов А.¹

¹Каспийский университет технологии и инженеринга имени Ш.Есенова,
Ақтау, Казахстан

ИРОНИЯ В СТИЛЕ ОСПАНХАНА АУБАКИРОВА

Аннотация

В связи с преобладающими в современной науке тенденциями антропоцентризма возрастает значение проблемы идиостиля в акцентировании внимания на все более сложные явления в психологии человека и его эстетическом и философском познании. Ирония является одной из важнейших стилиевых составляющих, подчеркивающих индивидуальность художника. Одним из наиболее эффективно используемых критико-оценочных художественных средств в сатирическо-юмористических рассказах выдающегося казахского юмориста Оспанхана Аубакирова является ирония. В статье рассматривается реализации иронии в произведениях писателя как важного инструмента в эстетической и художественной системе сатирических произведений. Виды авторской иронии и иронии от персонажа в юмористических рассказах писателя доказываются конкретными примерами. Анализируются характер и особенности иронических высказываний, передаваемых автором и персонажами в художественных произведениях. Также рассматриваются проявления иронии на сюжетном уровне в некоторых рассказах автора, особенности лингвистического и текстуального типов иронического смысла.

Ключевые слова: ирония, сатира, юмор, авторская ирония, ирония от персонажа, авторское мировоззрение, способы применения иронии

Кіріспе. Көркем әдеби шығарма жазушының өмір шындығын тануы мен бейнелеуінің нәтижесі болып табылады. Бізді қоршаған дүниенің бейнесін жасау, кейіпкерлердің ішкі көңіл күйлерін жеткізу мен оқырмандарға эмоционалды әсер ету үшін автор қашан да өз шығармасында тілдің суреттеме және көркемдік құралдарын пайдаланып отырады.

Жазушылар көркем шығармада сөздің экспрессивтілігін арттыру үшін троптарды қолданады, олар сөздің образдылығын күшейтеді, сөздер мен тұтас қолданыстар айтылымға жаңа мағына үстеп, реңк-бояуын ажарландыра түседі. Тілдегі жаңаша айтылымдар мен мағыналардың пайда болуы жаңа ұғым-түсініктерді белгілеу үшін ғана емес, эмоционалды бейнелеушілік қажеттілігінен де болады. Сөздерді ауыспалы, келтірінді мағынада қолданып, шындықты құбылта бейнелеп айтатын троптардың метафора, аллегория, метанимия, кейіптеу, синекдоха, гипербола мен ирония секілді түрлері бар. Сөздің экспрессивтілігін тудырудың ең маңызды бір түрі – ирония. Көркем мәтінде иронияны қолдану – жазушының жеке шығармашылық әрекеті әрі дүниені субъективті қабылдауының нәтижесі. Белгілі бір шығарма аясындағы иронияны қарастыру – автор мен оның кейіпкерлерінің көркемдік әлеміне еніп, олардың мінез-құлықтарын талдауға, дүниетаным ерекшеліктерін түсінуге мүмкіндік береді. Сатиралық шығармалардағы негізгі суреткерлік мақсат қоғамдағы немесе жеке адамдар бойындағы кемшіліктер мен міндерді күлкі ету болғандықтан, онда сатира, юмор, ирония, сарказм, шарж, карикатура секілді түрлі күлкімен бейнелеу элементтері араласып, өзара жымдасып жатады. Сатиралық шығарма және юморлық шығарма деп жіктеп жататынымыз олардағы сатира мен юмордың қайсысының басымдық алатынына қарай әшкерелеушілік немесе жанашырлық күлкінің арасалмағына байланысты болса, солардың қай-қайсысында да ирония сыншылдық әрі бағалаушылық сипатымен өзіндік өрнек үстеп отырады.

Әдістеме. Иронияны айтылған мағынасының жасырын мағынасына қарама-қарсы болуына негізделген троп түрі ретінде де, сонымен қатар, көркем мәтіннің бүкіл құрылымымен байланысты және автордың бейнеленуші шындыққа қатынасын жұмбақтап жеткізетін концептуальдық категория ретінде де қарастырудың бастаулары ерте замандарға барып тіреледі, қазіргі қоғамдық ғылымдардың (әдебиеттану, мәдениеттану, лингвистика) зерттеулерінде де кеңінен қолданылып келеді.

Өзінің ұзақ тарихы мен кең таралғандығына қарамастан ирония феномені әлі де жан-жақты зерттеу объектісі болып отыр. Әдеби шығармадағы тілдік құрал әрі көркемдік әдіс ретінде иронияның әлеуметтік сипатын қарастыру да маңызды.

Ирония шығармада бейнеленетін оқиғалар мен кейіпкерлерге қатысты авторлық позицияны танытатын ең бір пәрменді стильдік құрал ретінде оқырманның да көркем мәтінді қабылдау арқылы бағалауына мүмкіндік береді. Ирония әдейі қолданылған нақты айтылым мағынасының ойдағы тура мағынаға керісінше келуі арқылы келекелеу, мазақ қылу, кекетуді білдіреді. Яғни көркем шығармада ирония сөйлеушінің терістеушілік, сондай-ақ кейде құптаушылық та түрліше сезімдері мен эмоцияларын беруге қабілетті.

Сатиралық прозадағы иронияның түрлері мен қолданысын көрнекті қазақ сықақшысы Оспанхан Әубікіровтың сатиралық-юморлық әңгімелерінің мысалында қарастырмақпыз. Әйгілі сатириктің көптеген әңгімелерінде ирония көркем мәтін түзудің маңызды элементі болып келеді: ол көркем мәтіннің сөздік, тақырыптық және құрылымдық деңгейлерінен көрініп отырады.

“Ирония – жазушы шығармаларындағы өнімді тәсілдердің бірі. Оспанхан әңгімелдерінде иронияны бейнелі де шебер қолданады. Астарына мәтіндік мағынаға қарама-қарсы мағына бүгіп, сыртқы құптаушылық сипатын жоққа шығаратын сатиралық тәсіл ретінде ирония автор позициясын оқырманның түсініп қабылдауын қиындатпайды, қайта өзімен бірге жымитып, кесірлікті келекелетіп отырады” [1,136].

Нәтиже. Шығармадағы иронияның автордың немесе оның кейіпкерлерінің тарапынан айтылуына байланысты авторлық ирония және персонаждық ирония (кейіпкер тарапынан айтылатын ирония) деп жіктеп қарастыру дәстүрі бар. Ирониялық контекстің түрлі типтерінде олардың эмоционалдық реңктерінің диапазоны мен ерекшеліктерін көре аламыз. О.Әубікіров әңгімелеріндегі автор мен кейіпкерлер тарапынан берілетін ирониялық айтылымдардың сипаттары мен ерекшеліктерін талдап көрелік. Сонымен қатар, иронияның тілдік

құралдар арқылы жасалатын түрлері мен сюжеттік деңгейде танылатын мәтіндік иронияның ерекшеліктерін қарастыратын боламыз.

Авторлық ирония деп автордың немесе шығармадағы әңгімелеушінің ирониялық баяндаулары, сипаттамалары мен түсіндірмелері аталады. Автор деп, әдетте, өзара үйлесімді бірліктегі осы сөздің үш түрлі мағынасын түсенеміз: шығарманы жазушы, шығармадағы өзге кейіпкерлермен қатар көрінетін субъект және жазушының шығармашылық тұлғасы. А.Г.Гуковскийдің пікірінше, автор “әрбір шығармада кездесетін нақты образ ғана емес, қайта қайсыбір образдық идея, принцип және сөйлеуді тасымалдаушының бейнесі, баяндалушыға деген қайсыбір көзқарас, ...бағалауды тасымалдаушы, ақыл-ойды тасымалдаушы, бейнеленгенді түсінуші” [2,89]. Сатириктің әңгімелеріндегі авторлық ирония автордың оқиғаларға баға беруінен, кейіпкерлердің іс-әрекеттері мен сипаттамаларын суреттеуінен көрінеді. Мысалы «Ауыз тағдыры» әңгімесінде автор: “Егер басты глобус, яғни жер шары деп алсақ... Қалайда ақылды бас болсын, ақымақ бас болсын, өзінше бір жалған, өзінше бір дүние ғой” [3,9], – деп тақырыпқа орай әңгімеленетін ауыздың орналасқан жеріне сипаттама беруден бастайды. Немесе: “Ертілер есебіндегі” кейіпкер Пәштуанның әйелін алдап, жырып қалған ақшасын танымайтын адамға берем деп алданып қалып, сыраhanaға кетіп бара жатқан жайын: “Биені байталға айырбастап, байталды сайтанға айырбастап”, Пәштуан қалғанына береке тілеп, “мешітіне” қарай кетіп барады”, – деп ирониялаумен аяқтайды [3,40].

Авторлық ирониядан өзге персонаждық иронияны айтуға болады. Ол кейіпкерлердің ирониялық репликалары мен бағалауларынан, яғни диалогтар мен монологтардан көрінеді. Ирониялық репликалар мен толғамдарды кейіпкердің аузына салғанда автор тура баяндаудан өз бойын аулақ салып, тек сырттай бақылаушы ретінде көрінеді.

Персонаждардың ирониялық айтылымдарын шартты түрде үш түрге бөліп қарастыруға болады:

- 1) Тура ирония;
- 2) Жанама ирония;
- 3) Қарама-қарсы бағытталған ирония.

Тура ирония дегеніміз – бір кейіпкердің екінші бір кейіпкерге тура бағытталған кекесінді айтылымы. Мұндай диалогте қатысушылардың бірінің сөзінде ғана екіншісіне қаратылған кекесін, мысқыл болады, алайда осы коммуникативтік акт шеңберінде (диалогте) оған кекесіндік сарындағы жауап қайтарылмайды. Мысалы “Жарықтық” әңгімесінде өзінің пенсияға шыққанын ұмытып қалған бастығына бір кейіпкер: “ – Ой, жарықтық-ай, сіз былтыр “Черметтен” шекпен киіп пенсияға шықтыңыз. Содан “әлі көрсетері көп” деп сізді біздің мекеменің меңгерушісі етіп сайлады ғой. Яғни пенсияға шыққаннан кейін тағы жұмыс істеп, жалақы тауып жүрсіз. Қайта-қайта пенсияға шығып, екі жегіңіз келе ме?” [3,44] – деп мысқылмен есіне салады.

Жанама иронияда ирония объектісі диалогке қатысушылардың бірі емес, бөгде бір адам болады. Жанама ирония адамдарға да, сондай-ақ жансыз нәрселерге де бағытталуы мүмкін. Мысалы “Дігі-дік, дігі-дік” әңгімесінде жындыханадағы қай пациенттің аурудан сауыққанын қалай тексереміз деген мәселе туындағанда екі дәрігердің арасында мынадай диалог өрбиді:

– “Жындының бір аяғы сегіз, бір аяғы тоғыз” дегендей, бұлардың қайсысы түзік, қайсысы бұзық екенін қайдан білеміз? – дейді екіншісі.

– Дүниедегі барлық дәрі-дәрмектен әйелдің емдік, шипалық қасиеті күшті. Әйел дегенде тұрып кететін де, иә мүлде о дүниеге жүріп кететін де кеңкелестер болады. Олай болса, бұл жұлқынбайлардың қолына қалам-қағаз береміз де, “Қатынымды сағындым” деген тақырыпқа шығарма жаздырамыз. Қайсысының сөзінде мән болса, сонысының басында дән болғаны» [3,47]. Мұндағы кейіпкер сөзіндегі ирония өзге объектіге – ауруларға (жындыларға) бағытталып тұр.

Қарама-қарсы бағытталған иронияда бір диалог ауқымында кейіпкерлердің сөздерінде бір-біріне қарата айтылған кекесін болады. Мысалы, “Сіз туралы әңгімедегі” таудағы дачада болатын оқиғадағы кінәлі қыз мен Сөдідің арасындағы диалогте бір-бірін мысқылдаған ирония бар:

“ – Рақмет, айналайын, ұл тап, – деді.

– Айтқаныңыз келсін. Ұл тапсым табармын, бірақ сіздей ұл таппаспын. Азын-аулақ екенсіз, – деп қыз сөмке-сөлегін жинастыра бастады.

– Қандай ұл тапсаң да ерік өзінде. Дегенмен көрген жерде ауыл бар, келіп тұрындар.

– Келсек келіп тұрармыз, пәтер ақыңызды төледік қой. Кілтiңiздiң бiреуiн табалдырықтың астына тастап кетерсiз.

– Құдайдан қорықпағаннан қорық деген. Жолың болсын, жұлдызым” [3,163-164].

Персонаждық иронияның авторлық ирониядан айырмашылығы – ол тек лексикалық және синтаксистік дейгейлермен ғана шектеледі. Мұны шығармада кейіпкерге қарағанда автордың маңызы жоғары болатынына байланысты деуге болады. Сонымен қатар, персонаждық ирония тек микрореконтекстерде жүзеге асырылады.

Шығармалардағы авторлық ирония көркем мәтіннің барлық деңгейлерінен көрінеді: лексикалық, синтаксистік, мәтіндік, сюжеттік. Ирония секілді астарлы, тұспалды мағына бүкіл мәтіннің өне бойында дамып отыруы мүмкін, сондықтан авторлық иронияда ирониялық мән бірте-бірте ашылып, көркем мәтіннің соңына дейін созылатыны болады. Сөйтіп шығармадағы образдарды сомдауға, олардың характерлерін ашуға, тұтастай алғанда авторлық дүниетанымды білдірудегі маңызды құрал болып табылады.

О.Әубәкіров шығармаларында авторлық иронияның орны үлкен. Ол көбінесе шығармадағы баяндалар жайға әзіл-қалжың орайында кіріспе жасап алып бастауға шебер. Оларда көбінесе иронияны тірек етіп

отырады. Мысалы “Ептілер есебінде”: “...Алдардың жолын ұстап жүрген біздің қулар сайтан болмағандықтан ба, “барымен базар” деп қатындарын алдайды. Мешел қалған осы салада болашағынан үміт күттірер айлалы эзәзіл ағалар өсіп келеді. Солардың бірі – Пәштуан” [3,36], – деп әйелін алдауды кәсіп қылған азаматтардың әрекеттерін әшкерелеуде Алдар көсені еске алып, қызықты аналогия жасайды. Мұнда Пәштуандарды Алдар көсемен салыстырып, ссоның жолын қушы деп мақтағандай болып отырғанмен, шын мәнінде, олардың жөнсіз мінез-әрекеттерін сынап отыр.

Автор кейде шығарма финалын мәтін мазмұнын қорытындылайтындай ирониялық екпінмен аяқтап отырады. Онда бейнеленген жайларға қатысты авторлық көзқарас жатады. Алайда оған тура баға бермей, әзіл-қалжыңға сүйеп, кекесіндік-мысқылдық қалыппен астарлап, оқырманның өзі қорытынды шығаруына бағдар жасайды. Мысалы: “Ауыз – жер дүниедегі ең бір ындыны жарымаған, суалып қурап қалған жер. Мұнда сақал, мұрттан басқа ештеңе өнбейді” дедік. Ауызды сүйген боп үстінен қой айдап өтсек, сүйген боп, келіге сап түйсек, ауыз жері қайдан оңсын, қайдан жарысын, қайдан көркейсін?!” (“Ауыз тағдыры”) [3,15]; “Ойнаса баласы жеңеді, шындаса әкесі жеңеді” деген осы-ау. Ой, жарықтық-ай, аман бол, әйтеуір!” (“Жарықтық”) [3,45]. “Кәуікбайдың қуанғаны сонша, “О, жарық дүние!” – деп есікті алыс көрді ме, тұсында тұрған терезеден секіріп кетті. Енді қайтсін-ай, туған даласын сағынған ғой!” (“Терезеден секіру ойыны”) [3,78]. “Тегінде бұ тажалға Қымғуыт қызын қосып үйлендіріп құтылмаса, тегін құтыла қоймас. Айтқаным келмей, сандырағым келіп, бір баланың дауын бір баланың бауы басып, жабулы қазан жабуымен қалса, күні бұрын Қымғуыт ағайға айта-тыным: “Бір жоқты бір жоқ табады” деген, күшік күйеу құтты болсын!” (“Құдай білмейтін құпия”) [3,184-185].

А.Урманов иронияның шығармадағы автордың қатысын білдірудің кең тараған түрі екендігін айтады: “Кейіпкердің өзін-өзі тоқтаусыз мадақтауы мен автор-баяндаушының осы бағалаулармен сырттай келісімі сол күйінде қапысыз көшіріледі және тіпті өзімізді кекесінді күшейтеді” (4,303.)

Оспанхан шығармаларында кейіпкердің өзін-өзі мадақтауына, яғни мақтаншақтықты суреттеуге де кең орын беріледі. “Айырплан”, “Танкіге пышақ салуға бола ма?”, «Еріккеннің әңгімесі», “Туған күн”, “Бір дорба ән” секілді әңгімелері адам бойындағы мақтаншақтық мінездерді сипаттауға құрылған. Кейіпкер бойындағы мақтаншақтық сезімді автор кейіпкер сөзімен де, авторлық баяндаулармен де әдемі жеткізіп отырады. Осындай әңгімелерінің бірі “Туған күндегі” кейіпкер сөздерінен мынадай жолдарды кездестіреміз: “...Бұл мақтанудың өзі бір киер киім секілді әркімде бола беретін нәрсе ғой. Сөйтіп ер жігіттің сегіз қырының бір қыры осы мақтану болса керек. Жөнін тауып, тігісін жатқызып айта білген адамға бұл өзі қалпақтай жарасатын дүние, – деді Жабак” [3,228]; “ – Бақытты адам екенсіз, Жақа, Бұл ұлыстың ұлы күні алланың мерейі түскен адам болмаса, жай адам туа бермейді. ...Мұндай таңқаларлық жағдай 50 жылда, 100 жылда бір болып тұратын шығар. Болмаса дәл бірінші май күні туу, әй, қиын-ау, – деп Жақанның қолтығына үрлей сөйледім” [3,229-230]. Мұнда мақтаншақтықты әшкерелеу емес, қайта оны қолдау, қолпаштау сарыны бар. Сөйтсе де мәтіннің астарындағы мақтанғойлік, сөзуарлық секілді қасиеттерге қатысты иронияны байқауға болады. Автор өз кейіпкерлеріне жанашырлықпен қарайды, демек мұны жайма шуақ, ақкөңіл күлкіге негізделген ирония деуге болады.

Сатирик қызықты аналогияларға жиі барады, оларда күнделікті тұрмыста жиі ұшырасатын әрекет-құбылыстармен салыстыра отырып, сатиралық бейнелеуге ирониялық реңк үстеп отырады: “Біреудің тастап кеткен әйелін алып, тұрмыс түзеп кету сияқты, қазір өмірде біреудің жүрегімен күн көріп, түтін түтетіп қалқайып жүрген адамдар да бар” [3,165].

Шығарманы негізгі мазмұнға апаратын әзілге негізделген кіріспеден бастау немесе түйіндеп отыру – сатириктің сүйікті тәсілдерінің бірі. Оларда да көбінесе ирониялық реңк көрініп отырады. Мысалы: “Өмір деген – бір олимпиадалық ойын. Мұнда ойынның түрі қисапсыз көп. Бір өнерпаз сайда тас санаудан бірінші орынға ие болып жүрсе, енді бір өркенің өскір ойда құм санаудан алдына жан салмай чемпион болып жүр...” (“Құлақ шүкә ойыны”) [3,203]. Ал “Кәшәлек” әңгімесін: “Қарлығаш – адамның досы деген ып-рас сөз”, – деп бастап, осы тұжырымның ақиқаттығын әзіл-сықақтық тұрғыдан “дәлелдейді”.

“Айырпылан” әңгімесінің финалындағы мынадай бір авторлық түйіндеуде жалпы ақиқат пен өтіріктің арақатынасын пайымдауға деген пәлсапалық ой, өтірікті жымын білдірмей айта білудің де өнер екенін мысқылдайтын ирония жатыр: “Бөкендер осы қылмыссыз өтірігімен-ақ бүкіл ауыл-елді аузына қаратып жүр. Әлде жұрт адамға сенбейтін болған ба, әлде удай ащы шындықты құдай ғып айта алмаймын ба, менің ақ-адал ақиқатыма пенде баласы сенбейді. Өмірбақи “өтірікші” атанып келемін. Өтіріктің кейде шындыққа ұқсайтыны, шындықтың кейде өтірікке ұқсайтыны қу ауыз пысықтардың ебіне байланысты болғаны ма? Болса болар... “Өтірікшінің куәсі қасында» деуші еді, ақиқатты айту үшін де куә ертіп жүру керек-ау” [3,97].

Талқылау. Ирониялық стильдің қарапайым моделі мазмұнға өзінің жасырын контекстімен қарама-қарсы немесе идеялық-эмоционалдық әшкерелеуші мағына үстеуге көмектесетін түрлі тілдік тәсілдердің құрылымдық-экспрессивтік принципі болып келеді. Сатирик шығармаларында ішкі мәтін, интертекстік тәсілдерді ирониялық мақсатта тиімді пайдаланып отырады. Оқырманға бұрыннан таныс, кең тараған әдеби, тілдік қолданыстарды сол күйінде немесе сатиралық мақсатқа сай трансформациялау арқылы мәтінгі кірістіру – қолайын тапқан авторға күлкілік эффект тудыруға мүмкіндік береді. “Ал анау келіншек “екі аяғыңды бір етікке тығамын” ерін келтіріп әлі мықшындап жатыр. “Әйелге жан керек емес, сән керек екен-ау” деп ойладым ішімнен” [3,52]; “Өмірі қарны ашпаған қамбашының “Шылпықтың үйінен бір тойып алсам-ау” деген де арманы бар. “Ұшқан құс, жүгірген аң – бәрі тамақ. Қайтсін енді, қонақ күткен де оңай емес” [3,247]. Ән-жырлардың пародиялануы мен белгілі әдеби мәтіндердің пайдаланылуы жазушы шығармаларында ирониялық пайымдау

мен авторлық интерпретация мақсатында жұмсалады. О.Әубәкіров әңгімелерінде, әсіресе, мақал-мәтелдерді жиі әрі тиімді қолданады. Халықтың сөз маржандарын сол күйінде қолданумен қатар, кейде қажетінше, сатиралық мақсатқа сәйкес өзгертіп қолдану да кездесіп отырады: “Бөден Алматыда, ал туыстары Талдықорғанда тұрады. “Екі қошқардың басы бір қазанға сыймайды” деген емес пе, туыстардың өзіннен алыс қуыс-қуыстарда жүргені абзал” [3,56]; “ – Күлесің, ә? Немене, тауық арақ ішсе, тамағына тұрып қалады дейсің бе? “Ине өткен жерден жіп өтеді”, тас жеп жүрген тауыққа арақ сөз болып па, тәйірі. Шындығында, бұ ішімдік тек адамның маңдайына жазып қойған дәулет емес қой. Кім көрінген ішіп жүрген сасық арақты тауық ішсе, несі айып?” [3,250]; “Қорыққан да бір, қуанған да бір” дейді ғой, қорыққаны ма, қуанғаны ма, Мимырт жерге бір қарайды, айнаға бір қарайды. Бір құлақ – баста, бір құлақ – жерде” [3,238].

Ирония қолданыстағы мағынаны сөздің, айтылымның тура мағынасына қайшылықта құра отырып, әдеби материалды күлкілілікпен берудегі өнімді құрал ретінде әдеби стиль қалыптастырудың қуатты құралы болып табылады. О.Әубәкіров мәтіндегі оқиғаның ыңғайына қарай бірер сөйлеммен де ирониялық мән тудыруға шебер. Мұндай сөйлемдердің ирониялық мағынасы контекстке қарай ашылып отырады. Мысалы: “Әйелдің қылығы деген қылқындыра салатын қылбұраудың сыпайы түрі секілді сойқан ғой...”; “Қымғуыт “Өгіз бен арба” теориясының ортасында отырып көп ойланды да, “Арба сынса сынсын, өгіз өлмесін” деген қорытындыға келді” [3,183]; “Ит иесіне тартады” дегендей, нервсі адамына тарта ма, адамы нервсіне тарта ма, кейбіреу ыстық құйған шыныдай шарт сынып, шашылып түссе, енді біреу үстінен қой айдап, әлгі бөленбай миллиард «құмырсқаларын» таптап жатса да қиқ етпейді” [3,188-189]; “Бөден «іші майланғандықтан басы айналған” деген “кеселге” тап болып, креслоға сыймай қалды” [3,203-204] т.б.

Көркем шығармада оқырман қашан да автордың бағалау ыңғайына тәуелді болады. Жазушының өз кейіпкерлерін іс-әрекеттерімен көрсететін түрлі жағдаяттар авторлық қатынастың индикаторы болып табылады. М.М.Бахтин айтқандай, “шығарманың кез келген сәті бізге оны пән ретінде жинақтап көрсететін оған автордың реакциясы арқылы жетеді; бұл мағынада автор өз кейіпкерінің әрбір қырын, өміріндегі әрбір оқиғаны, әрбір іс-әрекетін, оның ойы мен сезімін екпін түсіре бейнелейді” [5,118]. Авторлық иронияның сюжеттік деңгейдегі көріністерін суреткердің “Сіз туралы әңгіме” және “Сиқыр конверт” әңгімелерінен аңғаруға болады. “Сиқыр конверт” әңгімесінде қаладан көркемөнерпаздар үшін қалпақ алуға келген “Дарабоз” колхозының клуб меңгерішісі Қошқыл деген жігіттің автостанция жанындағы кәуепханадан сырттай оқуынан қайтып келе жатқан Айдаубай деген жігітті кездестіріп, екеуі «екі жарты – бір бүтін» туыс болмаққа келісіп, “жаңа тапқан інісін” ауылына ертіп келіп, қонақ қылғаны әңгімеленеді. Қошқыл – алақаны ашық, ақкөңіл жан. “Андығаны – қалжың, іздегені – әзіл. Жалғыз қалғанда қалпағымен әңгімелесіп, бәтеңкесімен ұрсысатын сөзшең адам”. Айдаубай болса – көп ойы жоқ, аңқау, тойғанына тоба қылып, жүр дегенге еріп жүре беретін уайымсыз жан. Былай қарағанда, Қошқылдың қазақтың қонақжайлылық дәстүрімен Айдаубайды үш күн қонақ қылып, сәлем-сауқатын беріп шығарып салғанын юмормен бейнелеген бейкүнә әңгіме секілді болғанымен, шығарманың соңғы жағында кейіпкерлердің тірлігіне қатысты ирониялық мән ашыла түседі. Кетерінде Айдаубайдың қалтасына салып жіберетін Қошқылдың хатындағы «інісіне» айтатын ақыл-кеңестерінен Қошқылдың сыншылдық көзқарасы көрініп, ирониялық реңк үстейді. Шығарма сюжетінен көрінетін иронияның нысаны тек Айдаубай ғана емес, әңгіме астарында автордың Қошқылдың іс-әрекетіне деген мысқылы да жатыр. Айдаубайдың балаларын, айы-күні жетіп отырған әйелін сағынбай, бұрын-соңды көрмеген, білмеген адамның артынан еріп, қаңғып жүре беруі, Қошқылдың үйінде үш күн бойы ішіп, жатып алуы – қаншалықты ақымақтық екеніне хат мазмұнымен танысқаннан кейін оқырманның көзі жете түседі. Ал Қошқылдың да іс-әрекеті – қызық үшін Айдаубайды үйіне ертіп келіп, сыйлап қонақ қылып алып, кетерінде қалтасына масқаралап хат салып жіберген қылығы – құптауға келмейтін тірлік. Соының бәрін автордың мазак қылып баяндап отырғанын оқырман әңгіменің соңында әбден түсініп, әңгіменің ирониялық сипатын түсінеді.

Шығармадағы әрбір кейіпкердің бейнеленуінде бір-біріне қайшылықты (антогонистік) екі түрлі сипат бар. Біріншісі – адам бойындағы туа бітті, оның тұлғалық және ұлттық бітіміне сай жаратылыстық сипат та, екіншісі – жасырын түрдегі, оқырманның өзіндік пайымы арқылы ұғынылатын, азаматтық болмысқа жат, адам бойындағы мақсатсыздық пен мәнсіздіктің көріністерінен аңдалатын, кейіпкерлеріміздің нақты іс-әрекеттерінен көрінетін өзекті сипат. Бір образдың бойындағы осындай екі түрлі сипат бір-бірін өзара толықтырып әрі терістей отырып, пародиялық эффект тудырады. Жекелеген тілдік бірліктердің көмегімен емес, тұтас мәтіннің мазмұнынан көрінетін мұндай ирония автордың дүниетанымы мен көзқарасынан туындайды. Мәтіндегі иронияны автор күнібұрын ойластырған жоспарына сай өзектендіреді, сондықтан ирония мәтінді ұйымдастырудың әдісіне тәуелді болады. Г.Турнер айтқандай, “ирония әрбір жекелеген сәттерді дамыта отырып, жалпы тақырыпты басшылыққа алады” [6,146].

“Сіз туралы әңгіменің” оқиғасы екі түрлі сюжеттік желіде дамиды. Негізгі сюжет – Таутанның аулада домино ойнап отырған Сәдиді үйіне шақырып, бабын тауып, үй-жайын сылатып-болатып алуы болса, екінші жанама сюжеттік желі – таудаға дачаға барғандағы қараусыз иесіз қалған үйде жатқан қыз бен жігітпен арадағы оқиға баяндалады. Негізгі кейіпкерлер үшеу: Таутан мен әйелі және Сәди. Әңгімеде екі тарап – Таутанның отбасы мен Сәдидің арасындағы әркімнің өз жағдайын ойлаған ішкі мақсаттары, “күле кіріп, көңірене шығу” синдромы бейнеленсе, сондай-ақ үш кейіпкердің нақты жағдайға қатысты өзіндік кереғар ішкі ойлары арқылы пендешілік, жан қалауы, тұлғалық психологиялық сипаттар меңзеледі. Мысалы, үйдің ремонтуна байланысты Таутанның (“Ес жоқ неме ғой, енеңді ұрайын. Болмаса бір тойғанын тоба санап біреудің үйін майлап жүре бере

ме?! Құдай қарыстырып қара күш берген де, көжесіне қатық қылар ақыл бермеген ақымақ қой...”), Сөдидің (“Ішіп-жеп ішегі іріп кеткен сорлы ғой. Ешкінің асығындай болған бейшара, тындырдым деп отырған шығар өзінше. Сен маған сыра тасыдың, мен сенің бояу сырынды үйге тасыдым...”), Лайық жеңгейдің (“Жұрттың еркегі емген тайдай тапырақтап тұрады. Құдай мына біреуді ине жұтқан иттей ититті де қойды. ...Еркегі келіспеген қатынның күні құрсын...”) ішкі ойлары арқылы бір-біріне көзқарасын монологтарынан көреміз. Енді бір жерде автор баяндау арқылы да (“Қайран, денсаулық-ай” деді Таутан ішінен, сау шақтағы сайрандарын еске алып. Лайық та өз қиялына бір бәлелерді ойлап тұр. Пып еткізіп ернін тартып қояды. Сөдидің көзі ішіне кіріп, қатты жылтырап қадалып қалыпты қоңырқай қызға. Екі езуі суланып сұғы өтіп барады...”) кейіпкерлердің нақты жағдайға қатысты ішкі әлеміне барлау жасайды. Өзімен өріліп әдемі жазылған әсерлі әңгімеде ирония сатира мен юмордың арасында әдемі жымдасып жатады десек, сюжет дамуының барысында ерекше танылатын ирониялық колорит жазушының субъективтік-бағалаушылық позициясын танытады. Көркем мәтіннің өн бойында өзектендірілетін және осы шығармадағы бейнеленетін қайсыбір идеяны, құбылысты білдіретін мұндай иронияны Д.Мюкке “лейтмотивтік ирония” деп атайды [7,196].

Қорытынды. Ирония – көп қырлы құбылыс, оны зерттеуде көптеген зерттеушелердің әр түрлі амалдарға жүгінуі мен түрліше түсінулері осыны көрсетеді. Көркем әдебиеттегі сатира, юмор, ирония, сарказм секілді күлкі элементтерінің ерекшеліктері, арақатынасы мен қолданысы секілді теориялық мәселелер әлі күнге дейін талқыланып келеді. Кейбір зерттеушілер иронияны сатира мен юмордың аралығындағы аралық жанр десе, ирония мен сарказмның арақатынасын белгілеуде де қиындықтар кездеседі. Тек сатира мен юмордың ерекшеліктері мен арақатынасы туралы ой-тұжырымдарда біркелкілік болғанмен, әмбебеп әрі барған сайын қолданыс аясы кеңіп, қазіргі заманның ерекше мәдени феномені ретінде мойындалып отырған иронияның гуманитарлық салалардағы бірыңғай теориялық анықтамасы әлі айқындала қойған жоқ. Ол үшін түрлі мәтіндердегі ирониялық мағынаны түрлі аспектіден қарастырып, теориялық ой қорытудың мәні зор. Бұл орайда бірыңғай сатиралық немесе юморлық шығармалардағы иронияның берілуін қарастырудың да маңызы бар.

Ирониялық мәтіндер көбінесе күлкі тудырады, алайда юмор яки күлкі иронияның ең басты немесе міндетті белгісі бола алмайды. Ирония ащы да зәрлі болуы да мүмкін, ол жекекөрініш пен ашу немесе керісінше, жанашырлық сезім де тудыра алады. Ирония троптың барлық түріне қолайлы келеді, ирониялық метафора, метонимия, гипербола, литота мен теңеу тудыруға болады, бір сөзбен айтқанда, ирония сөйлеу актілері мен тілдік жанрлардың баршасына өзара жымдасып жатады. Иронияның негізгі саласы – табиғи тұрмыстық сөйлеу, көркем әдебиет пен публицистика болса, сатиралық шығармаларда солардың бәрінің стилі мен тілдік құралдарын пайдалану мүмкіндігі жоғары.

Бұл мақалада О.Әубәкіровтің прозалық шығармаларындағы иронияны нақты мысалдарды талдау арқылы қарастырдық. Хал-қадырымызша қаламгер қолтаңбасындағы иронияның түрлері мен ерекшеліктерін, прозалық шығармалардағы қолданысын пайымдауға тырыстық. Жинақтап айтқанда, О.Әубәкіров прозасындағы ирония автордың суреткерлік шеберлігінің бір қыры, сатириктік талантының ажырамас бөлігі, өмірге сыншылдық көзқарас әрі бағалаушылықпен бейнелеудің тиімді құралы деп білеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Кабылов Ә. *Оспанхан Әубәкіровтің сатирасы*. Алматы. Арыс, 2007
- 2 Гуковский А.Г. *Реализм Гоголя // А.Г.Гуковский. М., Л., 1959*
- 3 Әубәкіров О. *Мұрын ішіндегі мұрт*. Алматы. Жалын, 1998.
- 4 Урманов А. В. *Творчество Александра Солженицина*. – М., 2003.
- 5 Бахтин М. *Автор и герой // Бахтин М.М. СПб: Азбука, 2000.*
- 6 Turner G. *Stylitzics*. Harmondsworth. 1975
- 7 Muecke D. *The Compass of Irony*. L., 1969.

References:

- 1 Kabylov A. *Ospanhan Aubakirovtin satirasy*. Almaty. Arys, 2007.
- 2 Gukovski A.G. *Realizm GogolA // A.G.Gukovski. M., L., 1959.*
- 3 Aubakirov O. *Muryn isindegi murt*. Almaty. Jalyn, 1998
- 4 Urmanov A. V. *Tvorchestvo Aleksandra Soljenisina*. – M., 2003.
- 5 Bahtin M. *Avtor i geroi // Bahtin M.M. SPb: Azbuka, 2000.*
- 6 Turner G. *Stylitzics*. Harmondsworth. 1975
- 7 Muecke D. *The Compass of Irony*. L., 1969.